

УДК 373.67

АНАЛІЗ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ З ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Ю. М. Малезжик

У статті проаналізовано основні тенденції розвитку навчально-методичного забезпечення предмета «Образотворче мистецтво» в загальноосвітніх школах України у другій половині ХХ століття. Узагальнено провідні ідеї та напрямки роботи навчально-методичної літератури, які створюють цілісну картину історії розвитку мистецької освіти в галузі образотворчого мистецтва для загальноосвітніх шкіл.

Ключові слова: мистецька освіта, образотворче мистецтво, друга половина ХХ століття, навчально-методичне забезпечення, підручник, навчальний посібник, методичні рекомендації.

ANALYSIS OF EDUCATIONAL AND METHODOLOGICAL PROVIDING FROM EDUCATIONAL ART IN THE GENERAL SCHOOLS OF UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE 20TH CENTURY

Y. M. Malezhik

The main tendencies of the educational-methodical development of the subject «Fine Arts» in general secondary schools of Ukraine in the second half of the twentieth century are analyzed. The stages of the history of the development of «Fine Arts» teaching in the secondary schools of Ukraine have been distinguished, which has necessitated a constructive approach to studying and solving problems of the development of a subject in educational and methodological support. It was established that only in 1957-1958 the first pilot textbooks for fine arts for grades 1 and 2 were published, digested by M. Rostovtsev. The idea of creating special educational textbooks for drawing up was to streamline methodological work in schools and eliminate the diversity of teaching methods. It was also found that the implementation of textbooks and manuals on fine arts was too slow and not widely distributed on the territory of the former Union, in particular in Ukraine. In 1990 in Ukraine appeared its own textbook on fine arts – «Fine Arts. Textbook for 1-2 classes», digested by V. Vilchinsky and approved by the Ministry of Education of the USSR for students of junior high school. It is determined that textbooks and manuals, sponsored by scholars and practitioners in the field of arts education and upbringing of the second half of the 20th century, provide a powerful foundation for the formation of a methodological base for fine arts in the future. These provisions were served as the basis of the development of the concept of artistic and aesthetic education and the preparation of textbooks, manuals, methodological recommendations on fine arts at the present stage of development.

Summarized the leading ideas and directions of the work of educational-methodical literature, which create a coherent picture of the history of the development of artistic education in the field of fine arts for general education schools.

Key words: art education, fine arts, the second half of the twentieth century, educational and methodological support, textbook, manual, methodical recommendations.

Вивчення специфіки навчально-методичного забезпечення предмета «Образотворче мистецтво» в загальноосвітніх школах України, в історичному контексті, а саме, другої половини ХХ ст., потребує визначення пріоритетних завдань із методики його викладання у визначений період.

Аналіз підручників та навчальних посібників, методичних рекомендацій з образотворчого мистецтва, затверджених для навчання в загальноосвітніх школах зазначеного періоду, створюють чітке уявлення про специфіку навчально-методичного забезпечення з предмета в історії розвитку мистецької освіти.

У підручниках, складених на основі навчальних програм, розкривається основний зміст освіти. За результатами аналізу навчальної літератури, яку використовували у другій половині ХХ ст. в середніх школах, можна виявити не лише специфіку мети й завдань, а й сутність та методику навчально-виховного процесу загалом. Важливість створення якісних навчальних підручників та методичних посібників з образотворчого мистецтва як засобу навчання й виховання, а також одного з визначальних чинників повноцінного функціонування середніх навчальних закладів глибоко усвідомлювали художники, художники-педагоги, педагоги-мистецтвознавці, науковці й діячі культури зазначеного періоду.

Проблема навчально-методичного забезпечення загальноосвітніх шкіл України в різні періоди розглядалася багатьма дослідниками в галузі історії педагогіки, методики та теорії викладання предмета: Є. Антоновичем, Г. Бедою, І. Глинською, М. Кириченко, С. Коновець, В. Кузіним, Б. Неменьським,

М. Ростовцевим, М. Солом'яним, М. Фоміною, Є. Шороховим, Б. Юсовим. Однак узагальнення досліджень визначеного історичного періоду не було проведено.

Підручники та посібники з проблем мистецької освіти й виховання науковців і практиків минулого є потужним підґрунтям для формування методологічної бази образотворчого мистецтва в майбутньому.

Мета статті – здійснити аналіз й узагальнення специфіки навчально-методичного забезпечення з образотворчого мистецтва в загальноосвітніх школах України згідно встановленої періодизації другої половини ХХ ст.; визначити пріоритетні завдання з методики його викладання у визначений період.

З методики викладання предмету відомо, що основним орієнтиром на вивчення навчальної програми з предмету є підручник. Однак, як правило, матеріал підручника необхідно доповнювати додатковою інформацією, оскільки його зміст надто конспективний і знання, отримані учнями тільки з нього, будуть дещо обмеженими, тому, крім підручника, використовують додатковий матеріал, зокрема навчальні посібники. Для зручності, пропонуємо, виокремити етапи для більш чіткого уявлення історичного розвитку предмету другої половини ХХ ст.

Перший етап (1949–1959 рр.). На початку 1940-х рр. вітчизняна школа малюнка міцно набуває рис реалістичного мистецтва, що обумовлено політичним та соціально-економічним становищем у країні; стверджуються «правильні» принципи й методи навчання образотворчого мистецтва. З цього виникає потреба в розробленні більш глибокого наукового забезпечення процесу навчання образотворчого мистецтва, тому лише наприкінці 50-тих рр. ХХ ст., виникла ідея створення спеціальних підручників. Однак підручники, які діяли на території України в 1950-х рр. ХХ ст., переважно належали російським авторам.

Аналіз навчально-методичного забезпечення предмета дає цілісне уявлення про основні напрямки роботи. На нашу думку, досить цінними є методичні рекомендації науковців виокремленого періоду, саме вони поглиблювали й уточнювали основні положення з предмету та надавали більшої конкретики та авторського бачення сформованої на той період методики. Наприклад, у методичних рекомендаціях «К вопросу о методах обучения рисованию в начальной школе» (1953), Г. Лабунської, специфіку навчання молодших школярів розглянуто в тісному взаємозв'язку із закономірностями їхнього психічного розвитку [9]. Автор, спираючись на роботи з вітчизняної психології (Б. Ананьєв, Б. Теплов), уперше у своїх посібниках порушила питання про потребу послідовного й систематичного формування знань і вмінь у взаємозв'язку з розвитком здібностей до образотворчої діяльності. У класифікації Г. Лабунська передбачає два основні, на її погляд, види діяльності, що забезпечують процес малювання: формування зорової уяви; її відтворення. Цінним для вчителя образотворчого мистецтва в зазначених рекомендаціях є те, що автор рекомендує вправи для зорового сприйняття, які розвивають спостережливість, зорову пам'ять, здатність до точного визначення просторових співвідношень, тонкого розрізнення форми й кольорів, до порівняння. Як бачимо, виховання й навчання засобами образотворчого мистецтва розглянуто як єдиний системний процес, до якого залучено всі психолого-педагогічні аспекти.

Згодом, для впорядкування методичної роботи в школах і ліквідації різноманіття методів викладання, виникла ідея створення спеціальних підручників із образотворчого мистецтва. Лише в 1957–1958 рр. було надруковано невеликим накладом (10 тис. прим.) перші пробні підручники з образотворчого мистецтва для 1 і 2 класів, розроблені М. Ростовцевим [13]. У підручниках М. Ростовцева провідним завданням була зазначена цінність мистецтва, яке допомагає людині глибше пізнати навколишню дійсність, яскравіше відчувати і більше помічати, тобто вчений, розглядає мистецтво як особливу форму пізнання та виховання [13, с.3]. Аналіз підручників М. Ростовцева, дає уявлення про основні напрями роботи з методики образотворчого мистецтва. Автор наголошував на потребі привчати дітей до малювання з натури з перших кроків; не змушувати їх абстрактно малювати прямі, криві й інші лінії. М. Ростовцев пропонував зображувати пряму з натури: чи дротовий стрижень, чи натягнутий шнур. Потім рекомендувалося малювати з натури дротові фігури. На нашу думку, малюючи з натури такі моделі, учні легко досягали подібності (відповідності між натурою й зображенням), що полегшувало їм роботу, але було досить примітивним. Разом із підручником з'являється навчальний посібник для вчителів «Методика преподавания рисования в 1 и 2 классах» за редакцією М. Ростовцева [12]. На думку вченого, малювання розвиває й збагачує дитину, а тому в школі його потрібно розглядати не як другорядний, а як загально-освітній предмет, який має самостійну педагогічну цінність. Автор посібника вважає, що завданням викладання образотворчого мистецтва в школі є також навчання дітей основних прийомів роботи.

У цілому, розглянутий нами етап характеризувався спрямуванням на методику навчання предметного або конструктивного малювання, що сприяло теоретичній грамотності учнів, однак, не враховувало їхньої творчої спрямованості. Аналіз розглянутих підручників та посібників дозволяє стверджувати, що в їхню основу покладено ідею П. Чистякова.

Розглянемо найцінніші й найхарактерніші підручники та навчальні посібники з образотворчого мистецтва для загальноосвітньої школи *другого етапу (1960–1979 рр.)*, який характеризується появою значної кількості різноманітних навчально-методичних розробок з предмету.

З'являються посібники та методичні рекомендації українських авторів, що є цінним у специфіці викладання предмету з його національним колоритом. Наприклад, у навчальному посібнику українського автора В. Проців «Образотворче мистецтво. Перший клас» (1971) автор пропонує допомогти учням пізнати світ прекрасного й навчити передавати свої думки малюнком – лініями, формами й кольорами українського декоративного мистецтва [10]. Кожну тему посібника заплановано на один урок, проте, деякі з них охоплюють матеріал, який учитель не завжди може повністю розкрити на одному уроці. Зауважимо, що водночас автор рекомендує на уроках тематичного й ілюстративного малювання не давати учням готового малюнка, а опиратися більше на творчу уяву та фантазію школяра.

У 1970-х рр. на Україні з'явилася також низка так званих альбомів для учнів з образотворчого мистецтва, які виконували функцію навчального посібника та давали їм змогу систематично й наочно вивчати основи образотворчої грамоти. Так, одним з авторів цих видань була Л. Стебловська, яка разом з видавництвом «Радянська школа» видала декілька альбомів для учнів початкових класів під назвою «Учитесь рисовать. Альбом для учеников 1 класса» та відповідно для 2 класу, надрукованих в 1974–1975 рр. [13]. Аналіз цих альбомів дає підстави стверджувати, що вони наповнені багатим наочним матеріалом, який ознайомлює учнів із основними техніками та видами образотворчого мистецтва, зокрема з новими, ще не відомими для учнів молодшої школи, наприклад, малювання тушшю, моделювання та конструювання. Посібник В. Колокольникова «Изобразительное искусство в школе» (1975), розроблений для учителів, загалом віддзеркалює особливості розвитку художньої творчості школярів, рекомендує вчителю виокремлювати в образотворчій діяльності репродуктивний і творчий аспекти. Автор називає перший із них «образотворчою грамотою», однак, зазначає, що той та інший залежать від розвитку здібностей. При цьому наголошує на виробленні вмінь і навичок грамотного використання засобів образотворчого мистецтва [4, 11].

Вітчизняний науковець М. Кириченко в методичному посібнику «Уроки образотворчого мистецтва в 3 класі: Посібник для вчителів» (1976) подає низку методичних рекомендацій щодо реалізації навчальних завдань, які ставить програма образотворчого мистецтва для 3 класу [6]. Зокрема посібник пропонує низку методів і прийомів проведення занять із образотворчого мистецтва, їхнє обладнання, додає рекомендації щодо застосування художніх матеріалів під час виконання різних завдань. Досить повно й унаочнено в посібнику представлено вправи та завдання щодо розвитку навичок правильного, геометричного зображення предметів, орнаментики різних стилістичних напрямів, уміння поєднувати та використовувати кольори в малюнку [6, с. 40].

Заслуговує на увагу методичний посібник для вчителів І. Глинської «Образотворче мистецтво. Методика навчання в 1–3 класах» (1978), який розраховано на ознайомлення вчителів з методикою викладання образотворчого мистецтва в початковій школі [3]. У методичному посібнику подано нові, тоді ефективні прийоми роботи, що сприяли, на думку автора, підвищенню рівня художньої освіти вчителя. Також посібник ознайомлював із позитивним досвідом роботи кращих учителів образотворчого мистецтва, що давало змогу вчителю зробити висновки та сформулювати власну методику на основі набутого досвіду колег. Такі фронтальні позиції віддзеркалені в навчальних і методичних посібниках, звичайно мають право на існування, проте, як відомо, продуктивним навчання може бути лише у випадку розумного поєднання творчості та теорії. Творчі прагнення без теоретичного підґрунтя можуть спричинити хаотичні, а іноді й непередбачувані результати у формуванні й вихованні особистості.

У методичних рекомендаціях «Методика преподавания изобразительного искусства в 1–3 классах» (1979) В. Кузін спробував детально викласти програмний зміст, пов'язаний з навчанням школярів засобом образотворчого мистецтва [8]. Основний акцент він робить на техніці зображення та на конкретних прикладах розкриває форми й методи роботи із школярами на уроках образотворчого мистецтва, підкреслюючи на основному завданні вчителя не лише навчити малювати, а й розвивати їхні творчі здібності, розширюючи кругозір, формувати естетичний смак. Отже, цей етап у методиці навчання образотворчому мистецтву відзначено посиленою увагою до розвитку творчості та естетичних смаків у школярів, хоча і не позбавлений значної уваги до політично-ідеологічного спрямування країни в зазначений період розвитку мистецької освіти в загальноосвітній школі.

Третій етап (1980–1990 рр.) також характеризується значною кількістю навчальних посібників. Розглянемо найбільш важливі з них. Навчально-методичний посібник українського художника-педагога С. Бучинського «Основи грамоти з образотворчого мистецтва», що вийшов у 1981 р., розраховано для вчителів образотворчого мистецтва та студентів педагогічних інститутів [1]. Автор ставив за мету – допомогти вчителям у проведенні уроків образотворчого мистецтва, зокрема в організації навчально-виховної роботи під час вивчення основних розділів програми – живопису, графіки, народного декоративно-прикладного мистецтва тощо. На нашу думку, цікавим є використання автором різних форм навчально-виховної роботи, зокрема міжпредметних зв'язків на уроках, позакласної роботи, а також ролі самого вчителя в навчально-виховному процесі. Посібник детально ознайомлює вчителя з усіма видами й

техніками образотворчого мистецтва методично та наочно, що має слугувати неабиякою допомогою у підготовці вчителя до уроку. Водночас в 1981 р. було видано навчальний посібник В. Проців «Уроки образотворчого мистецтва в 2 класі: Посібник для вчителів», у якому розроблено структуру кожного уроку, визначено найдоцільніші форми й методи їх проведення [10]. Заслуговує на увагу те, що в ньому чітко реалізовано комплексний підхід до навчально-виховного процесу, удало поєднано завдання ідейно-політичного, морально-естетичного й трудового виховання. У посібнику широко використано різноманітні художні техніки образотворчого мистецтва, який було розраховано на вчителів образотворчого мистецтва, учнів педучилищ, студентів педінститутів.

На нашу думку, одним із ґрунтовних та методично розроблених на етапі 1980-х рр., був навчальний посібник для студентів педагогічних училищ вітчизняного автора В. Кузіна «Изобразительное искусство и методика его преподавания в начальных классах» (1984) [7]. Уважаємо, що саме цей посібник забезпечував систематичність та послідовність знань із навчального курсу «Образотворче мистецтво та методика його викладання у початкових класах». Це засвідчує матеріал, системно викладений у 6 розділах посібника. Наприклад, в окремому розділі посібника викладено специфіку навчання майбутніх учителів основам методики викладання образотворчого мистецтва в початковій школі. Водночас автор зазначає, що саме система підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва початкових класів має недоліки, одним із яких є відсутність навчальної та навчально-методичної літератури з цієї дисципліни для учнів та педагогів педагогічних училищ [7, с. 8]. Лише в 1990 р. в Україні з'явився перший розроблений В. Вільчинським підручник із образотворчого мистецтва для учнів молодшої школи «Образотворче мистецтво. Підручник для 1–2 класів», затверджений Міністерством народної освіти УРСР [2]. Аналіз підручника дає уявлення про те, що він повністю відповідає поставленим цілям та завданням, сформульованим програмою з образотворчого мистецтва; пропонує багатий ілюстративно-методичний матеріал, цілком адаптований для учнів молодших класів; має п'ять розділів, зазначених програмою 1990 р., а саме: «Живопис», «Графіка», «Ліплення», «Аплікація» та новий вид діяльності – «Конструювання». У кожному розділі матеріал згруповано за принципом послідовності та наступності у викладенні знань. Завдання подано за принципом «від простого до складного». Автор підручника також пропонує учням застосування різних технік і матеріалів для розв'язання основного завдання уроку, що, на нашу думку, сприяло творчому розвитку особистості школяра. З огляду на це вважаємо, що погляди, подані в розглянутих посібниках та підручниках щодо поєднання самостійності та обмеженої координованості на уроках образотворчого мистецтва, згодом можуть дати бажаний результат.

Характеризуючи *четвертий етап (1991–2000 рр.)*, потрібно наголосити, що з отриманням Україною незалежності та суверенітету, у країні відбувалися значні зміни та стрімкий розвиток національної, традиційної для українського народу культури, естетики, освіти, мистецької освіти зокрема засобами образотворчого мистецтва.

Варто згадати підручник із образотворчого мистецтва М. Кириченко «Изобразительное искусство. Учебник для 3 класса четырехлетней и 2 класса трехлетней начальной школы», виданий та затверджений Міністерством народної освіти України в 1992 р. [5]. На нашу думку, зазначений підручник М. Кириченко, найбільш повний і змістовний у викладенні матеріалу, у ньому враховано особливості вивчення українського декоративно-прикладного мистецтва, яке посідає одне із значних місць за обсягом годин і тем, запропонованих навчальною програмою та власне підручником із образотворчого мистецтва. Наприклад, М. Кириченко пропонує ознайомлення школярів із різними видами декоративно-прикладного мистецтва, а саме: з декоративним розписом (пропонує школярам підготовчі вправи); із різними видами української народної іграшки. Автор закріплює ілюстративний матеріал теоретично-методичними роз'ясненнями, адаптованими для школярів відповідного віку. Слід наголосити на зручності побудови підручника, яка полягає в тому, що теми постійно змінюються за видами художньої роботи. На нашу думку, це є позитивним та методично правильним моментом.

Також, відомі українські педагоги-науковці Є. Антонович, Р. Захарчук-Чугай, М. Станкевич працювали не лише над створенням підручників та навчальних посібників для загальноосвітніх шкіл у галузі художньої освіти та образотворчого мистецтва зокрема, а й розробляли посібники для студентів педагогічних інститутів. Упродовж останнього десятиліття ХХ ст. учені-педагоги опублікували низку навчально-методичних посібників для вчителів і студентів (Є. Антонович, М. Кириченко, О. Ковальов, С. Коновець, Г. Полякова, С. Трач, Б. Неменський), у яких викладено основні дидактичні положення методики викладання образотворчого мистецтва; методику навчання малюнка, живопису, народного й декоративно-прикладного мистецтва та дизайну в школі.

Отже, значна кількість навчальних посібників та рекомендацій з образотворчого мистецтва з'являється упродовж останніх десятиліть ХХ ст., які здебільшого було спрямовано на національний компонент у вирішенні завдань з предмету, що є позитивним чинником у підготовці як майбутнього фахівця, викладача образотворчого мистецтва, так і учня.

Аналіз основного навчально-методичного забезпечення з образотворчого мистецтва в загальноосвітніх школах України другої половини ХХ ст. дозволяють узагальнити основні положення, розглянуті в статті. Так, *перший етап (1949–1959 рр.)* – характеризувався спрямуванням на методику навчання предметного або конструктивного малювання, що сприяло теоретичній грамотності учнів, однак не враховувало їхньої творчої спрямованості. *Другий етап (1960–1979 рр.)* у навчально-методичному забезпеченні з образотворчого мистецтва, позначився посиленою увагою до розвитку творчості та естетичних смаків у школярів, хоча і не позбавлений значною увагою до політично-ідеологічного спрямування країни. На *третьому етапі (1980–1990 рр.)* погляди, подані в посібниках та підручниках були спрямовані на розвиток поєднання самостійності та обмеженої координованості на уроках образотворчого мистецтва, які згодом надали бажаний результат. На *четвертому етапі (1991–2000 рр.)*, з отриманням Україною незалежності та суверенітету, у країні відбувалися значні зміни та стрімкий розвиток національної, традиційної для українського народу культури, естетики, освіти, мистецької освіти зокрема засобами образотворчого мистецтва, що безпосередньо відобразилося на матеріалі навчальних підручників, посібників, рекомендацій.

У цілому, навчальні підручники та навчальні посібники, авторами яких є науковці та практики в галузі мистецької освіти й виховання другої половини ХХ ст., є потужним підґрунтям для формування методологічної бази образотворчого мистецтва в майбутньому. Ці положення плануємо покласти в основу підготовки майбутніх учителів образотворчого мистецтва та школярів на уроках загальноосвітньої школи при розробленні підручників, посібників, методичних рекомендацій з образотворчого мистецтва на сучасному етапі розвитку.

Література

1. Бучинський С. Л. Основи грамоти з образотворчого мистецтва / С. Л. Бучинський. – К. : Рад. школа, 1981. – 120 с.
2. Вільчинський В. М. Образотворче мистецтво: Підручник для 1–2 кл. чотирирічної початкової школи / В. М. Вільчинський. – К. : Рад. школа, 1990. – 127 с.
3. Глинская И. П. Изобразительное искусство: Методика обучения в 1–3 классах / И. П. Глинская. – К., 1978. – 109 с.
4. Изобразительное искусство в школе : рисование, декоративная работа, графика / под ред. В. В. Колокольникова [Ин-т худож. воспитания Акад. пед. наук СССР] ; авт. В. Н. Ветров, В. В. Колокольников, Н. А. Кржимовская [и др.]. – М. : Педагогика, 1975. – 94 с.
5. Кириченко М. А. Образотворче мистецтво : підручник для 3 класу чотирирічної і 2 класу трирічної початкової школи / М. А. Кириченко. – К. : Радянська школа, 1992. – 128 с.
6. Кириченко М. А. Уроки образотворчого мистецтва в 3 класі: посібник для вчителя / М. А. Кириченко. – К., 1976. – 39 с.
7. Кузин В. С. Изобразительное искусство и методика его преподавания в начальных классах: учебное пособие [для учащихся пед. уч-щ по спец. № 2001 «Преподавание в начальных классах общеобразовательных школ»] / В. С. Кузин. – М., 1984. – 319 с.
8. Кузин В. С. Методика преподавания изобразительного искусства в 1–3 классах / В. С. Кузин. – М., 1979. – 192 с.
9. Лабунская Г. В. К вопросу о методах обучения рисованию в начальной школе / Г. В. Лабунская, Е. Е. Рожкова, Г. Н. Назаревская. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1953. – 113 с.
10. Проців В. І. Образотворче мистецтво. Перший клас / В. І. Проців. – К. : Рад. школа, 1971. – 95 с., іл.
11. Ростовцев Н. Н. Методика преподавания изобразительного искусства в школе: [Учеб. для студ. худграф. пед. институтов] / Н. Н. Ростовцев. – [2-е изд., доп. и перераб.]. – М. : Просвещение, 1980. – 239 с.
12. Ростовцев Н. Н. Рисование 1–4 классы. Учебник / Н. Н. Ростовцев – М. : Учпедгиз, 1957.
13. Стебловская Л. П. Учитесь рисовать: Альбом для учащихся первого года обучения. – К. : Рад. шк., 1974. – 75 с.

Referenses

1. Buchynskiy S. L. Osnovy gramoty z obrazotvorchoho mystetstva / S. L. Buchynskiy. – K. : Rad. shkola, 1981. – 120 s.
2. Vilchynskiy V. M. Obrazotvorche mystetstvo: Pidruchnyk dlia 1–2 kl. Chotyryrichno i pochatkovo i shkoly / V. M. Vilchynskiy. – K. : Rad. shkola, 1990. – 127 s.
3. Glinskaya I. P. Izobrazitel'noe iskusstvo: Metodika obucheniya v 1–3 klassah / I. P. Glinskaya. – K., 1978. – 109 s.
4. Izobrazitel'noe iskusstvo v shkole [Tekst] : risovanie, dekorativnaya rabota, grafika / pod red. V. V. Kolokol'nikova [In-t hudozh. vospitaniya Akad. ped. nauk SSSR] ; avt. V. N. Vetrov, V. V. Kolokol'nikov, N. A. Krzhimovskaya [i dr.]. – M. : Pedagogika, 1975. – 94 s.
5. Kyrychenko M. A. Obrazotvorchemystetstvo [Tekst] : pidruchnykdlia 3 klasuchotyryrichnoii 2 klasutryrichnoipochatkovoishkoly / M. A. Kyrychenko. – K. : Radianska shkola, 1992. – 128 s.
6. Kyrychenko M. A. Uroky obrazotvorchoho mystetstva v 3 klasi: posibnyk dlia vchytelia / M. A. Kyrychenko. – K., 1976. – 39 s.
7. Kuzin V. S. Izobrazitel'noe iskusstvo i metodika ego prepodavaniya v nachal'nih klassah: uchebnoe posobie [dlya uchashchihsya ped. uch-shch po spec. № 2001 «Prepodavanie v nachal'nih klassah obshcheobrazovatel'nyh shkol»] / V. S. Kuzin. – M., 1984. – 319 s.
8. Kuzin V. S. Metodika prepodavaniya izobrazitel'nogo iskusstva v 1–3 klassah / V. S. Kuzin. – M., 1979. – 192 s.
9. Labunskaya G. V. K voprosu o metodah obucheniya risovaniyu v nachal'noj shkole / G. V. Labunskaya, E. E. Rozhkova, G. N. Nazarevskaya. – M. : Izd-vo APN RSFSR, 1953. – 113 s.
10. Protsiv V. I. Obrazotvorche mystetstvo. Pershyiklas / V. I. Protsiv. – K. : Rad. shkola, 1971. – 95 s., il.
11. Rostovcev N. N. Metodika prepodavaniya izobrazitel'nogo iskusstva v shkole: [Ucheb. dlya stud. hudgraf. ped. institutov] / N. N. Rostovcev. – [2-e izd., dop. i pererab.]. – M. : Prosveshchenie, 1980. – 239 s.
12. Rostovcev N. N. Risovanie 1–4 klassy. Uchebnik / N. N. Rostovcev – M. : Uchpedgiz, 1957.
13. Steblovskaya L. P. Uchites' risovat': Al'bom dlya uchashchihsya pervogo goda obucheniya. – K. : Rad. shk., 1974. – 75 s.